

Landskaber og strategier
Sociale miljøer og identitet

Landskaber og strategier
Sociale miljøer og identitet
Middelalderens rurale Danmark

Redigeret af
Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig

Jysk Arkæologisk Selskab

Landskaber og strategier.
Sociale miljøer og identitet
Middelalderens rurale Danmark

© Forfatterne og Jysk Arkæologisk Selskab 2022

MIRUDA – Middelalderens rurale Danmark bd. 3

Grafisk tilrettelæggelse og omslag: Louise Hilmar
Korrektur: a1kommunikation
Skrift: Sabon LT Std & Futura BT
Papir: Arctic Volume White 130 g
Tryk og indbinding: Stibo Complete, Horsens

ISBN 978-87-93423-84-8
ISSN 0107-2854

Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 124

Udgiver: Jysk Arkæologisk Selskab
Moesgaard
DK-8270 Højbjerg

Udgivet i samarbejde med:
Aarhus Universitet, Holstebro Museum, Arkæologi Vestjylland,
Sydvestjyske Museer, Museum Sønderjylland – Arkæologi og Museum Thy

Distribution: Aarhus Universitetsforlag
Finlandsgade 29
DK-8200 Aarhus N

Udgivet med støtte fra:
Aage og Johanne Louis-Hansens Fond
Fridlev Skrubbeltrangs Mindefond

Omslagsillustration: Efter udtegnning af oldtidsagre og højryggede agre i
Marbæk Plantage ved Esbjerg. Kortgrundlag: Danmarks Højdemodel, se
Morten Søvsøs artikel “Middelalderens agrare landskab i *la longue durée*”.

Indhold

- 7** Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet
En introduktion til MIRUDA 2021
Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig

FOREDRAG

- 17** Dyrkningssystemernes landskaber og rationalitet
Peder Dam
- 31** Middelalderens agrare landskab i *la longue durée*
Morten Søvsø
- 49** “mæth garth ællær mæth diki ællær mæth haghæ ...”
Sten- og jorddiger i Sønderjylland
Tenna R. Kristensen
- 65** Ribe Oldmoders kirkeliste
Et økonomisk kort over Ribe Stift omkring 1325
Morten Søvsø
- 77** Middelalderlige landsbystrukturer
Antagelser, cases og årsager til forandring
Maria Knudsen
- 93** Rurale relationer
Landsbyernes rolle i udviklingen af det middelalderlige samfund
Trine Borake
- 109** Hvad kan keramik og metalfund fortælle om middelalderens
sociale forskelle i Syd- og Sønderjylland?
Anders Hartvig

POSTERS

- 123** Vandtekniske anlæg på Samsø fra middelalderen til 1800-tallets midte
Dorthe Haahr Kristiansen
- 135** På kanten af Danmark
Jagt, bønder og øer i middelalderen
Poul Baltzer Heide og Peter Thor Andersen

Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet

En introduktion til MIRUDA 2021

Mette Svart Kristiansen, Morten Søvsø og Anders Hartvig

Serien *MIRUDA – Middelalderens rurale Danmark* belyser forskellige aspekter af den middelalderlige landbebyggelse gennem en række tværfaglige og tematiske seminarer med deltagelse af arkæologer, historikere og andre fagfolk. Seminarerne faciliteres af netværket MIRUDA.¹ I 2018 var temaet bygninger og gårde (Svart Kristiansen og Andersen red. 2019) og i 2019 landbebyggelsens struktur (Svart Kristiansen og Bentsen red. 2021). Seminaret i 2020 kunne på grund af COVID-19 først afholdes i 2021 og omhandlede derfor ikke blot ét, men to temaer: landskaber og strategier samt sociale miljøer og identitet. Det er indlæggene til disse temaer, som præsenteres i nærværende publikation.

Den foregående konferences fokus på bebyggelsens rumlige struktur udbygges gennem det første tema, landskaber og strategier. Landskabet udgør et særligt undersøgelsesrum. Gennem dets tidsdybde inviterer det til at integrere arkæologiske og historiske kilder i et større og sammenhængende kronologisk perspektiv på den middelalderlige landbebyggelse med såvel retrogressive som retrospektive analyser af 1600-tallets omfangsrige matrikler og 17-1800-tallets historiske kort samt arkæologiske udgravninger af ældre bebyggelsesstrukturer. Samtidig skaber landskabet et særligt undersøgelsesrum i stor skala, som understøtter nye synteser baseret på de stigende mængder arkæologiske data fra mange års omfattende udgravningsvirksomhed. Med integrationen af de store kilde sæt, som efterhånden er blevet digitalt tilgængelige, begynder bebyggelsesarkæologien at kunne identifi-

cere menneskelige strategier for ressourceudnyttelse, driftsformer og bosættelse som svar på natur- og kulturbestemte udfordringer og muligheder.

Konferencens andet tema undersøger materielle spor efter sociale miljøer og identiteter, relationer og netværk i landbefolkningen og i forhold til andre dele af det middelalderlige samfund. Mens der i dansk bebyggelsesarkæologi har været opmærksomhed om og forsøg på identifikation af social stratificering i middelalderen, særligt gennem gårdstofers størrelse og bygningstyper, så har landbefolkningens netværk, sociale strategier og aktører indtil videre ikke haft stor bevågenhed.

Nye perspektiver i den arkæologiske arbejdsmark

Generelt gode samfundskonjunkturer og en ny museumslov i 2001 har de senere årtier udmøntet sig i en omfattende udgravningsvirksomhed og et støt voksende materiale i museernes arkiver, både fysiske og digitale. I nogle museers ansvarsområde er man efterhånden ved at nærme sig et repræsentativt datasæt, som i nærværende sammenhæng gør det muligt at teste ældre hypoteser om landbefolkningens strategier i form af landskabsudnyttelse og bebyggelsesmønstre samt forskellige former for netværk og sociale miljøer. Samtidig har de senere års udbredte og strategiske fokus på brug af C14-datering givet de arkæologiske undersøgelser en bedre kronologisk

opløsning og dermed også forståelse af de udgravede lokaliteter. I nogle områder begynder mængden af veldaterede bygninger og gårde efterhånden at kunne belyse strukturelle svingninger i bebyggelsesintensitet og bidrage til forståelse af samfundsforandringer fra et arkæologisk perspektiv.

De store mængder af genstandsfund og anlæg er efterhånden overvældende og kræver digital registrering og systematisering. GIS-systemer bliver stadig mere udbredte på museerne, ikke blot til håndtering af data på de enkelte udgravninger og i den antikvariske forvaltning, men også til at analysere data i en større kontekst. Her giver data fra digitaliserede arkæologiske levn, historiske kort og Danmarks højdemodel mulighed for at identificere nye sammenhænge gennem analyser på tværs af tid og rum, som det ikke tidligere har været muligt at påvise. Disse muligheder skal ses i sammenhæng med de senere års stigende opmærksomhed på værdien i langsigtet og repetitiv indsamling af *big data* som det nødvendige grundlag for etablering af nye analyser og teorier (Hansen 2019).

Den nu eksplosive tilvækst af detektorfundne genstande er en anden væsentlig udvikling for den arkæologiske arbejdsmark med relation til dette binds temaer. Gennem mængden af genstande og spredningsmønstre skabes nu et andet og væsentligt grundlag for at udvikle nye spørgsmål til mellem-menneskelige strategier, som ikke kun relaterer sig til de stedbundne lokaliteter, som undersøges gennem museumslovens kapitel 8-udgravninger, men forbinde disse og det omkringliggende landskab, by og land og deres sociale miljøer og hierarkier.

Projekter i Danmark med fokus på landskaber og strategier

Der er tidligere i *Middelalderens rurale Danmarks* temaserie givet en kort oversigt over centrale danske bebyggelsesprojekter fra 1980'erne og -90'erne (Svart Kristiansen og Bentsen 2021, 8-10). Nærværende temas fokus på landskaber og strategier er tæt sammenhængende hermed, og flere ældre, tværfaglige bebyggelsesprojekter undersøger da også samspillet mellem bebyggelse og landskab i et langt perspektiv. Her skal særligt fremhæves to projekter: *Ribeegnen*

gennem 10.000 år (1981-1984) (Jensen red. 1998) adskiller sig fra ældre bebyggelseshistoriske projekter bl.a. ved dets lange tidsdybde, et fokus på områdets særlige natur- og kulturlandskaber og landskabernes betydning for bebyggelsens udvikling og ressourceudnyttelse (Jensen 1998a, 13, 1998b). Projektet *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700* (1992-1997) (Dalsgaard et al. red. 2000) har geologien, vegetationshistorien og landskabet som udgangspunkt. Her viser eksempelvis pollensekvenser og kulstøv, hvordan heden aktivt er blevet vedligeholdt som ressource til vintergræsning gennem årtusinder, indtil det klassiske hedebrug ændres i 1700-1800-årene (Odgaard 2000, 32-33). Begge projekter blev udført på et tidspunkt med særligt fokus på den forhistoriske bebyggelse i den antikvariske praksis, og den middelalderlige bebyggelse beskrives primært gennem skriftlige kilder, kirker og sognestruktur.

Landskabets geografi (geomorfologi, terræn) og kulturhistorie (ressourceudnyttelse) er tæt forbundet og er i flere sammenhænge brugt som forklaringsmodel for spredning af forskellige bebyggelsestyper. Eksempelvis diskuterede Frits Hastrup i doktordisputatsen *Danske landsbytyper. En geografisk analyse* (1964) sammenhængen mellem landsbyernes morfologi som kortlagt i 1800-tallet og deres topografiske placering i landskabet. I et bredere kulturhistorisk perspektiv undersøges sammenhængen mellem landskab, bebyggelse og ressourceudnyttelse i rapporten *Kulturhistorisk inddeling af landskabet* (1997) af Per Grau Møller med bidrag af Erland Porsmose. Her foretages med udgangspunkt i det historiske bygdebegreb for første gang en kortlægning og klassifikation af landskabet i kulturhistoriske bygder (slette-, skov-, hede- og kystbygd) som en indfaldsvinkel til at forstå historiske strukturer i landskabet. Kildegrundlaget er her *Christian V's Matrikel 1688* kombineret med Videnskabskabernes Selskabs kort 1775-1811, som kombineret med sognestørrelser bruges til at udpege hovedtræk i stabile såvel som varierende produktionsforhold tilbage i 1200-tallet. Et tilsvarende tema er relationen mellem landskab og de enkeltliggende gårde (enestegårde og enkeltgårde). Det er for nyere tid bl.a. undersøgt på Fyn med udgangspunkt i skriftlige kilder og kort af Adam Schacke i ph.d.-afhandlingen *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid* (2003).

Landskabet definerede de overordnede rammer for bosætning. Inden for disse var det imidlertid menneskelige valg og strategier, som udmøntede bebyggelsesstruktur og ressourceudnyttelse. De regulerede såvel som blev reguleret af bl.a. fællesskaber, besiddelses- og værnsforhold. Adam Schackes undersøgelse (2003) viser eksempelvis, at et udbredt selvejergods i Vissenbjerg Sogn, som med en geografisk placering i dødisområdet på Nordfyn ligger centralt i et klassisk enestegårdsområde, havde dæmpende effekt på 1600-tallets nykolonisering med enestegårde med henblik på udnyttelse af skovbygdens ressourcer. Omvendt benyttede Holme Kloster enestegårde til at opdyrke deres skovrige besiddelser (ibid. 108-115). Fællesskabernes betydning for eksempelvis dyrkningssystemernes geografiske udbredelse er påvist af Karl-Erik Frandsens doktordisputats *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83* (1983). Her er påvist en nær korrelation mellem de to hovedtypers brug af henholdsvis vang og tægt og leret og sandet jord, mens der imidlertid inden for hovedgrupperne langt fra var en entydig sammenhæng mellem jordbund og dyrkningssystemer. En årsag kunne være udbredelsen af vangelag, altså samarbejder på tværs af flere landsbyer for at forbedre adgang til græsning. Også herredsorganisationen synes at have haft en betydning, da grænserne for dyrkningssystemerne ofte fulgte herredsgrænserne (ibid. 255-257).

Projekter i Danmark med fokus på sociale miljøer og identitet

Identifikation af sociale hierarkier og miljøer i landbebyggelsen har en lang tradition inden for dansk bebyggelsesarkæologi. Store fladeafdækninger af halve og hele landsbyer har givet anledning til at reflektere over forskelle i toftestørrelser som udtryk for hierarkier internt i bebyggelsen, forskelle på tværs af landet som udtryk for forskelligt ressourcegrundlag, forandringer over tid som udtryk for ændrede brugsstrukturer og deres tilknyttede sociale grupper, som de kendes gennem de skriftlige kilder. Også gårdenes bygninger har været et centralt udgangspunkt for at identificere eksempelvis stormænd og andre sociale grupper (f.eks.

Poulsen og Sindbæk 2011 red.; Sørensen 2011; Svart Kristiansen 2013; Søvsø 2020). Af yngre studier skal her fremhæves Anders Håkanssons ph.d.-afhandling *Bebyggelsehierarkier och bylandskap. Om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv* (2017), hvor bygninger, gårde og forskellige genstandsgrupper forenes i et kildepluralistisk perspektiv på landbebyggelsens hierarkier, sociale dynamikker og netværk.

Udgangspunktet for studiet af sociale miljøer og identitet har ofte været udgravningernes anlæg, i mindre udstrækning genstandene. Fundmængden er ofte begrænset, både på grund af samtidens affaldshåndtering og nutidens bevaringsforhold, hvor gårdene ofte er helt nedpløjede i det dyrkede land. Her giver detektorarkæologiens mange genstandsfund imidlertid nu indblik i en del af de genstande, som er endt i pløjelaget. Materialet er stort set ubearbejdet, og potentialet til at undersøge eksempelvis forskellige typer af dragtsmykker som indikation på menneskers sociale og regionale identitet er stort.

Relationen mellem land og by i middelalderen har længe interesseret arkæologer og historikere, men den er sjældent belyst gennem arkæologisk materiale. Et mindre antal komparative studier giver her forskellige resultater; nogle studier bemærker de store ligheder mellem land og by, andre peger på større variationer i det urbane miljø end mellem land og by (Dahlström 2020, 285-286, med henvisninger). F.eks. viser Jette Linaas ph.d.-afhandling *Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets betydning i Jylland 1350-1650* meget lidt repræsentativ keramik i landbebyggelsen i forhold til andre sociale miljøer (2006, 137). Deltagelse i forskellige netværk, som må have forandret sig over tid og tilpasset sig forskellige regionale forhold, har været en afgørende forudsætning for, hvilke kontakter landbefolkningen fik til andre miljøer, men de involverede aktører må også have forvaltet deres muligheder strategisk forskelligt (Stoklund 2003, 97-98). Fravalg af særlig urban materiel kultur kan være bevidst og ikke betinget af manglende netværk, som det måske ses i fraværet af importeret keramik på nogle gårde og ikke andre. Der har ikke været særlig stor opmærksomhed på bønderne som aktører og på deres netværk (Linaa 2008). Baseret på det øgede antal udgravede lokali-

teter med middelalderlig landbebyggelse og med et blik på landbefolkningen som aktive deltagere i forskellige typer netværk giver det mening at undersøge kontaktflader i og mellem sociale miljøer for at forstå samfundets dynamikker i et bredere perspektiv. Landbefolkningens sociale relationer i form af eksempelvis organisering i familier og hushold og fællesskaber i og mellem landsbyer har imidlertid ikke indtil videre været et emne, som er taget op i dansk bebyggelsesarkæologi. Det er dog studeret andre steder i Sydskandinavien, eksempelvis i Katalin Schmidt Sabos ph.d.-afhandling *Den medeltida byns sociala dimensioner* (2005) baseret på landsbyer i Skåne.

MIRUDA 2021: Landskaber og strategier. Sociale miljøer og identitet

MIRUDA 2021 blev afholdt i Ribe i samarbejde mellem Aarhus Universitet, Sydvestjyske Museer og Museum Sønderjylland. Der var ca. 45 deltagere fra 13 arkæologiske museer og Aarhus Universitet. Konferencens bidrag publiceres her i en kombination af længere artikler baseret på foredrag og kortere artikler baseret på posters.

Hovedparten af artiklerne diskuterer på forskellig vis landskaber og strategier. Artiklerne strækker sig fra analyser af en enkelt lokalitet til regionale og landsdækkende analyser. Et gennemgående træk for en stor del af artiklerne er analyser og kombinationer af store datasæt ved hjælp af GIS, særligt fra arkæologiske udgravninger, detektorfund, skriftlige kilder og historiske kort. Artiklerne demonstrerer på forskellig vis potentialet ved at arbejde med digitaliserede data, eksempelvis ved at bygge flere arkæologiske datasæt sammen med historiske korts oplysninger om ressourceudnyttelse, bebyggelsesstruktur og grænser i landskabet, og ved at omsætte historiske kilders oplysninger i GIS-baserede kortlægninger (eksempelvis middelalderens jordebøger, sognelister og matriklen fra 1688).

Peder Dam (foredrag) demonstrerer i artiklen “Dyrkningssystemernes landskaber og rationalitet”, hvilket enormt potentiale der ligger i at kortlægge oplys-

ningerne i Christian V’s matrikel. Forarbejderne til matriklen i form af de såkaldte *markbøger* og *modelbøger* er en kæmpe stor, men kun i ganske beskedent omfang udnyttet kilde til det agrare landskab før udskiftningen. Ud over opmålinger af samtlige agre i hele kongeriget rummer de også et væld af øvrige oplysninger om de enkelte ejerlav: Antal gårde, brugerne navne, stednavne, dyrkningssystemer samt andre oplysninger af kulturhistorisk interesse. Materialet er tilgængeligt i scannet form på *Arkivalieronline*. Ved at sammenholde matriklens oplysninger med historiske kort er det ofte muligt at genskabe 1680’ernes dyrkningssystem med fascinerende præcision. Øster Stillinge på Vestsjælland behandles som eksempel på det østdanske trevangsbrug, som indgik i vænglag med de omkringliggende ejerlav og således udgjorde et stabilt og svært foranderligt dyrkningssystem. For ejerlavet Skårup på det sydvestlige Fyn rekonstruerer forfatteren hele det forholdsvis komplekse dyrkningssystem og dets udviklingshistorie. Desuden gennemgås dyrkningssystemernes udbredelse i den danske geografi. I vidt omfang er det intensive trevangsbrug et østdansk fænomen, der hører hjemme på den lerede ungmoræne. Også tovangsbrug i forskellige former fandt anvendelse på denne jordbund, og de forskellige systemers geografiske udbredelse er kortlagt. I Jylland, undtaget Østjylland, dominerede græsmarksbruget, hvor agrene i hvileperioderne henlå som græsmarker. I nogle egne var agrene inddelt i tægter, i andre ikke. På øen Mors og i Thy fandtes et særligt Limfjordssystem. Kortlægningen af både vangebruget og græsmarksbruget viser, at jordbunden i et vist omfang kan forklare udbredelsen, mens andre for os i dag ukendte forhold må have betinget de øvrige dyrkningssystemers klare regionale fordeling. Forfatteren kommer afslutningsvis med forskellige bud på, hvorfor det forholder sig sådan, men peger på, at mange spørgsmål fortsat er uløste, særligt hvor langt tilbage i tid dyrkningssystemerne kan spores.

Morten Søvsø (foredrag) forsøger i artiklen “Middelalderens agrare landskab i *la longue durée*” at spænde over arkæologiens traditionelle faglige skel mellem forhistorie og middelalder til fordel for et mere kontinuitetsbåret blik på det agrare landskab. På baggrund af et stort digitaliseringsarbejde, som

omfatter både det komplette Original 1-kortsæt fra Sydvestjyske Museers ansvarsområde, en i alt væsentligt komplet digitalisering af museets udgravninger samt alle museets detektorfund, åbnes der for at sammenligne det agrare landskab omkring år 1800 med tidligere tiders bebyggelse, som den kendes fra arkæologiske udgravninger og detektorfund. Særligt i området øst for vore dages Esbjerg er hundredvis af hektar blevet systematisk forundersøgt og udgravet i et omfang, så der foreligger en tilnærmelsesvis komplet og C14-dateret bebyggelsessekvens fra flere helt og halvt udgravede ejerlav. Dette diakrone blik på landskabsudnyttelsen og bebyggelsehistorien afslører en række gennemgående strukturelle forhold, som ikke ændrede sig meget i de to årtusinder fra landsbyernes opståen i yngre førromersk jernalder og frem til udskiftningen. Det første interessante sammenfald imellem det historiske kortmateriale, jernalderbebyggelsen og detektorfundene er, at de to sidstnævnte grupper entydigt koncentrerer sig på de arealer, som også omkring år 1800 var agerjord. Dette forhold ser artiklens forfatter som udtryk for, at ejerlavet, altså et dyrkningsfællesskab omkring et agersystem afgrænset fra andre dyrkningsfællesskaber af marginalområder i form af hede, vådområder, skove og vandløb, går helt tilbage til landsbyernes opståen i yngre førromersk jernalder. Et andet markant sammenfald er, at gårdsantallet i jernalderens landsbyer, når det kan anslås, synes at svare nogenlunde til gårdsantallet i samme ejerlav omkring år 1800. Denne stabilitet ses som udtryk for, at der må have været en delt forståelse af et givet landskabs ydeevne, og at torper allerede i jernalderen fungerede som bufferzoner omkring de større landsbyer, adelbyerne. Kraftige vulkanudbrud i 536 førte til voldsom misvækst, og den systematiske C14-datering har i forbindelse hermed afsløret en meget voldsom tilbagegang i befolkningen, som måske først når tidligere tiders niveau i løbet af vikingetiden. Om de mange rester af digevoldinger, der særligt kendes fra jyske hedearealer, stilles spørgsmålet, om de måske også kan have været pløjet med muldfjælspløj og først er opgivet efter 536? De højryggede agre, som fortsat er bevaret i landskabet eller kendes fra luftfotos og udgravninger, har vist sig at have et tæt sammenfald med det historiske kortmateriale.

Tenna R. Kristensen (foredrag) diskuterer i artiklen “Mæth garth ællær mæth diki ællær mæth haghæ” – sten- og jorddiger i Sønderjylland” brugen og kontinuiteten af et af landbrugets mest essentielle værktøjer, nemlig afgrænsninger af ressourcerne i landskabet i form af hegn og diger.

Diger og hegn i landskabet og på historiske kort kan være med til at synliggøre et nu ændret kulturlandskab bestående af gårde, landsbyer og deres marker. En del af disse diger er nu beskyttet af museumsloven. På udgravninger bliver der hyppigt påtruffet spor efter nedlagte diger i form af en eller to parallelle grøfter. Ofte tolkes disse blot som recente, og der bruges ikke mere tid på dem. Fra det sønderjyske område kendes tre varianter af diger: jord-, sten- og tørvediger, alle tre kombineret med grøfter. De ældste er jorddigerne, der i to tilfælde er påvist med kontinuitet tilbage til jernalderen. Brugen af diger og gærder nævnes i flere skriftlige kilder, såsom lovbøger og andre beskrivelser fra middelalderen og frem. Heri omtales baggrunden, konstruktionsprincipperne og vedligeholdelsen. Med afsæt i et casestudie fra de store fladedækkende udgravninger ved Kassø, Nørre og Sønder Ønlev vest for Aabenraa samt de eksisterende skriftlige og kartografiske kilder for området diskuterer forfatteren digernes datering, udseende og kontinuitet. Forfatteren demonstrerer, at hvis digerne var indtegnet på det preussiske kort, så havde de også eksisteret i virkeligheden, et forhold der fra tid til anden betvivles. Flere af digerne kunne føres tilbage til Mejers kort fra 1640’erne og tilmed identificeres arkæologisk som grøfter ved udgravede gårde fra middelalderen.

Morten Søvsø (foredrag) diskuterer i artiklen “Ribe Oldemoders kirkeliste – et økonomisk kort over Ribe Stift omkring 1325” landskabsforandringer i Ribe Stift. Analysen tager udgangspunkt i *Ribe Oldemoder*, som er et samleskrift i Ribe Domkapitels arkiv. Det blev taget i brug i 1291 og førtes frem til 1518. I kompendiet indgår en liste over stiftets sognekirker og afgifter fra hvert sogn. Kirkelisten har været flittigt udnyttet i tidligere historiske arbejder, da den er en tidlig og vigtig kilde til stednavne, sogne- og stiftsinddeling, afgiftshistorie m.m. Forfatteren bruger i denne artikel listens oplysninger til at rekonstruere et digitalt sognekort over Ribe Stift. Ud fra kirkernes bygnings-

historie og bygningernes placering i sognene diskuteres omfanget af landskabsforandringer i kystzonen siden listens tid og områder beskrives, hvor stormfloder, erosion og sandfygning i større eller mindre omfang har ændret landskabet. De enkelte sognes afgiftsniveau sættes derefter i forhold til det rekonstruerede sogns areal, og herved fremkommer en bonitering af det enkelte sogn, som danner et tydeligt mønster. Den vestjyske kystzone svarede omkring 1325 høje afgifter på niveau med den del af stiftet, der lå på den fede østjyske moræne, og denne tendens vurderes reelt at afspejle forholdene og befolkningstallet før Den Lille Istid, som gik hårdt ud over Vestjylland med øget stormaktivitet, erosion og sandfygning. Den GIS-baserede kortlægnings tydelige tendens synes at afspejle, at også afgiftsfastsættelsen i sin tid har baseret sig på en grundig og præcis bonitering af jorden i de enkelte sogne og kan således kaste et usædvanligt præcist lys over det agrare landskabs økonomi i højmiddelalderen.

Maria Knudsen (foredrag) viser i artiklen “Middelalderlige landsbystrukturer – antagelser og cases” eksempler på, at udgravede landsbyer fra middelalderen kan være struktureret meget anderledes end samme landsby omkring år 1800. Studiet af, hvordan landsbyerne så ud i middelalderen og udviklingen af et klassifikationssystem omfattende kategorier som ‘forteby’, ‘vejby’ m.m., opstod før, arkæologer begyndte at udgrave dem, og baserede sig i mangel af bedre på det historiske kortmateriale og bevarede bygninger. På baggrund af de seneste årtiers udgravningsresultater fra Sydvestjyske Museers ansvarsområde viser forfatteren en række klare eksempler på brud i både den enkelte gårds toft og landsbyens overordnede bebyggelsesstruktur. Hun argumenterer for, at landsbyerne synes at nå et maksimum under de gunstige klimatiske forhold frem til og med Valdemarstiden. I 1300-tallet svinder sporene efter landsbyerne markant ind, et fænomen, forfatteren foreslår er en konsekvens af pestepidemien Den Sorte Død og dens senere bølger. I senmiddelalderen er de arkæologiske spor fortsat få, men fra 1500-tallet, studehandlens storhedstid, tager de til igen, og herfra og fremefter i tid er der mange eksempler på bygnings- og toftekontinuitet til historiske kort.

Dorthe Haahr Kristiansen (poster) belyser i artiklen “Vandtekniske anlæg på Samsø” udbredelsen af vandtekniske anlæg på Samsø fra middelalderen og frem til 1800-tallet. Forfatteren undersøger hvorledes mølledriften har foregået på en regnfattig ø som Samsø, hvor der kun findes få vandløb. Topografisk og klimamæssigt har Samsø aldrig haft de ideelle forhold for vandmølledrift, og de blev hurtigt opgivet til fordel for vindmøller. Da de arkæologiske undersøgelser er fåtallige, ligger historisk-topografiske kilder til grund for undersøgelsen, og kilder fra 1600-tallet til 1800-tallet fortæller om få kildevælde og vandløb, der i regnfattige perioder tørrede ud. Analysen tager udgangspunkt i tre lokaliteter, hvor der trækkes tråde tilbage til de ældste efterretninger om vandmøller i 1500-tallet. Hvornår de etableres er imidlertid usikkert. En datering til høj- og senmiddelalderen foreslås på baggrund af fugtigere klima under Den Lille Istid, men dette kan kun afklares gennem målrettede arkæologiske udgravninger.

Poul Baltzer Heide og Peter Thor Andersen (poster) undersøger med artiklen “På kanten af Danmark – jagt, bønder og øer i Danmark” brugen af øerne i det Sydfynske Øhav i middelalderen. Som ved mange andre af landets mindre øer er de arkæologiske undersøgelser på sydhavsøerne fåtallige, hvorfor analysen hovedsageligt bygger på skriftlige og kartografiske kilder samt detektorfund fra systematiske afsøgninger på udvalgte øer. Gravhøje og genstandsfund fortæller desuden, at øerne var beboet i oldtiden og frem til slutningen af vikingetiden, hvor bebyggelserne forsvinder, sandsynligvis på grund af ufred. Igen fra senmiddelalderen beretter kilderne om landsbyer og gårde på flere af øerne. Ved inddragelse af Valdemar Sejrs jordebog fra 1231, hvor der bl.a. opremses, hvilket dyrevildt der findes på de enkelte øer, argumenterer forfatterne for, at øerne er brugt som kongeligt rekreativt jagtområde. For at opnå det foretrukne jagtlandskab har man benyttet afgræsning ved heste, der ligeledes kunne anvendes som ridedyr ved jagten. På baggrund af ølistens omtale af et “hus” på Drejø argumenteres for, at øerne har været kontrolleret af en kongelig vildtforvalter. Bebyggelsesspor fra 1200-tallet på Strynø viser måske netop et sæsonmæssigt tilsyn af heste og jagtområde.

To af konferencens artikler diskuterer temaet landbefolkningens sociale miljøer, netværk og identitet på baggrund af materiel kultur, henholdsvis med udgangspunkt i en enkelt lokalitets udsagn om landsbyboernes deltagelse i netværk og i en komparativ analyse af udvalgte genstandsgrupper fra flere lokaliteter på tværs af middelalderens sociale miljøer.

Trine Borake (foredrag) sætter med artiklen “Rurale relationer – landsbyernes rolle i udviklingen af det middelalderlige samfund” fokus på landsbyboernes netværk og deres socioøkonomiske og sociopolitiske egenskaber. Forfatteren opfordrer til at bruge et forskningsperspektiv, hvor landsbyboerne gives en mere selvstændig position som aktører. Et akkumuleret arkæologisk materiale giver nu grundlag for et mere nuanceret perspektiv på landbebyggelsens og landbefolkningens rolle i det middelalderlige samfund, på relationen til de fremvoksende byer og til aristokratiet. Artiklen tager udgangspunkt i udgravningen Tidselbjerg nord for Slagelse, hvor der er undersøgt fem-seks gårde fra 800-tallets slutning og frem til 1300-tallet. Forfatteren argumenterer ud fra bygningernes arkitektur, produktion af keramik og en række forskellige genstande for, at landsbyen har været aktiv deltager i egne netværk med udveksling af varer og viden. Dette understøttes gennem inddragelse af flere lokaliteter fra Nordsjælland og Skåne, hvor der er påvist specialiseret håndværk og handel. På baggrund heraf argumenteres for et netværk af organiserede, rurale markeder uafhængige af byerne og den aristokratiske elite.

Anders Hartvig (foredrag) undersøger med artiklen “Hvad kan keramik og metalfund fortælle om middelalderens sociale forskelle i Syd- og Sønderjylland?”, hvorvidt keramikmaterialet fra tre udvalgte rurale lokaliteter kombineret med metalgenstande kan afsløre tilstedeværelse af sociale forskelle mellem land, by og borg i perioden 1050-1350. Keramikken fra de tre lokaliteter udgør en overvejende homogen gruppe, hvor gråbrændte kuglepotter dominerer materialet, og glaseret keramik spiller en marginal rolle. Kun et større indslag af Østersøkeramik fra Starup Østertoft springer i øjnene, hvilket forklares ud fra lokalitetens beliggenhed ved bredden af Haderslev Fjord og den tidlige funktion som anløbsplads med dertilhørende

de netværksrelationer. Eventuelle sociale forskelle i den rurale bebyggelse, både internt på lokaliteterne, men også lokaliteterne imellem, afspejler sig ikke i keramikken. Derimod ses en forskel i relation til det samtidige Tønderhus og det urbane miljø i Haderslev. Forskellen forklares ved, at eliten på borgen og byens borgere har indgået i flere netværk end landbefolkningen. Artiklen inddrager også genstande fundet med metaldetektor, og der argumenteres for, at visse genstandstyper kan ses som indikation for elitens tilstedeværelse i en landsby eller et område.

Fremtidens potentialer og problemstillinger

Afslutningsvis skal fremhæves et par områder, hvor der på baggrund af denne publikations temaer, landskaber og strategier samt sociale miljøer og identitet kan identificeres potentialer og problemstillinger til brug i videre forskning.

Konjunkturer og lange linjer

Opmærksomhed på strukturers rumlige, temporale og sociale dynamikker er tidligere diskuteret i *MIR-UDA* i relation til middelalderens bebyggelsesstrukturer (Svart Kristiansen og Bentsen 2021, 15-16, med henvisninger). Her blev der bl.a. efterlyst en opmærksomhed på bebyggelsens lange linjer. I relation til dette binds fokus på landskaber og strategier står denne efterlysning forstærket, både i relation til et fremadrettet øget fokus på aktørernes handlemuligheder og sociale praksisser i relation til fysiske anlæg og strukturers inertie.

En væsentlig anlægsgruppe til at analysere aktørernes strategier i landskabet er eksempelvis diger og hegn. De står flere steder som synlige markører af kulturlandskabets dybe tid, og de er stadig i dag medvirkende til at fastholde strukturer i landskabet, stærkt hjulpet af deres beskyttelse i museumsloven og museernes forvaltning heraf. Mange grøfter i de arkæologiske udgravninger og rester af tidligere dyrkningssystemer i form af rener fra højryggede agre eller fossile agersystemer bevaret i skovene har indgået i sammenhænge med disse eller ældre opdelinger af

landskabet. Her ligger et stort og til tider lidet påagtet potentiale for at bruge disse manifesterede anlægs udsagn om strategier og landskabsudnyttelse over tid, som igen er knyttet til digitale analyser af historiske kort.

Også omfattende udgravninger og systematisk C14-datering sammenholdt med det historiske kortmateriale er en stærk analytisk værktøjskasse til at sammenligne konjunkturer kendt fra skriftlige kilder med data fra arkæologiske udgravninger. Et eksempel er Den Sorte Døds betydning for bebyggelsesstruktur og landskabsudnyttelse, herunder regionale variationer. Her kunne tilsvarende systematisk udtagning af pollen fra veldaterede brønde også bidrage til som punktnedslag at give et nyt indblik i et områdes vegetationshistorie og strategier for ressourceudnyttelse.

Mennesker

Selvom den arkæologiske kulturarv defineres som 'spor af menneskelig virksomhed', så ligger fokus i de arkæologiske udgravninger traditionelt primært på afdækning og registrering af sporenes fysiske fremtoning og deres ordning i tid og rum og sekundært på menneskene og de handlinger, som ligger bag. Der ligger en fremtidig vigtig opgave i at få menneskene som aktører og individer integreret tydeligere i analyserne af de arkæologiske data, hvor refleksioner over relationer mellem mennesker, objekter og ideer gives mere plads. Indtil videre har der særligt været opmærksomhed på identifikation af stormandsmiljøer, der her skiller sig ud som et klassisk studieområde. Der har også, men i mindre omfang, været arbejdet på at identificere og tolke forskelle og ligheder i materielle strategier i rurale og urbane og/eller adelige miljøer. Der er imidlertid behov for et øget fokus på at identificere handle-mønstre og muligheder, valg og fravalg baseret på de arkæologiske data. Betegnelsen 'landbefolkning' kan, tilsvarende middelalderens 'laboratores', kritiseres for at have et distancerende oppefra-og-ned perspektiv på en stor befolkningsgruppe, som slører de individuelle aktører. Arkæologien kan imidlertid netop gøre aktørerne synlige i et omvendt nedefra-og-op perspektiv. Der kan herigennem opnås ny viden om materielle strategier, om social differentiering af grupper og individer, om oprettelse af og deltagelse i forskellige typer af netværk osv.

Digitalisering

Begge årets temaer adresserer spørgsmål, hvoraf nogle bedst belyses i et analyseniveau, der rækker ud over den enkelte lokalitet. En af fremtidens store satsninger på de arkæologiske museer må derfor være digitalisering og dermed operationalisering af relevante kildesæt i museernes antikvariske virksomhed og forskning som afsæt for at stille nye, store spørgsmål. To omfattende opgaver er her digitalisering af ældre udgravninger, så de ikke tabes i det fremadrettede analysearbejde, samt digitalisering af historiske kort. Original 1-kort, Videnskabernes Selskabs kort og de preussiske kort er ikke kun vigtige i den antikvariske forundersøgelse i forbindelse med bygherrebetalte udgravninger, men også som afsæt for efterfølgende refleksion over lokalitetens tolkning i et større perspektiv. Digitalisering af de store kortsæt giver mulighed for nye iagttagelser og diskussioner af eksempelvis sammenhæng mellem bebyggelsens placering i landskabet og udnyttelsen af dets ressourcer over tid, sammenhæng mellem spredning af detektorfund og det dyrkede land samt kontinuitet i grænser i landskabet. Digitaliseringen er et stort arbejde, men det er igennem dette, at vi kan få svar på store spørgsmål om eksempelvis kontinuitet og brud samt synkrone og diakrone udviklinger i et regionalt og nationalt perspektiv. Her ligger et stort og uforløst potentiale.

Afsluttende betragtninger

Nogle spørgsmål kan besvares inden for de enkelte museers ansvarsområder. Andre vil være begrænset af tilfældige kommunegrænser og museumspolitik. Store dele af museernes forskningsinfrastruktur afspejler et decentralt museumsvesen, hvor museerne ikke har adgang til data fra andre ansvarsområder. Måske er det praktisk i relation til den daglige drift og administration af den bygherrebetalte arkæologi. Slots- og Kulturstyrelsen vedligeholder da også *Fund og Fortidsminder* med dette formål. Forsknings-spørgsmål, som rækker ud over det enkelte museums ansvarsområde, kræver imidlertid en majsomkelig dataindsamling og -bearbejdning. Selvom målet med den antikvariske lovgivning er at sikre viden om "menneskeskabt[e] arkæologisk[e] forekomst[er], der kan medvirke til at oprulle menneskets liv og færden"

(Slots- og Kulturstyrelsen), og selvom de kvantitative muligheder i arkæologiske udgravninger udført gennem museumslovens kapitel 8 er et stort aktiv (Hansen 2019, 95), så er virkeligheden, at der ikke er tilstrækkelige digitale rammer for de arkæologiske data, som kan forløse deres potentiale. Det er ikke et problem, som løses af det enkelte museum, men som kræver en national plan for forskningsinfrastruktur. Det er imidlertid et problem, som tydeliggøres, efterhånden som museerne stiller spørgsmål til materialet, der rækker ud over lokale ansvarsområder.

Note

1. I 2017 etableredes MIRUDA som et samarbejde mellem Afdeling for Arkæologi og Kulturarvsstudier, Aarhus Universitet (projektledele), ARK-VEST – Arkæologi Vestjylland, Holstebro Museum, Museum Sønderjylland – Arkæologi, Museum Thy og Sydvestjyske Museer med det formål at afvikle en national og tværfaglig serie af tematiske og årlige konferencer i perioden 2018-2020, se MIRUDAs hjemmeside for præsentation af temaer.

Litteratur

- Dahlström, H. 2020. En verden til forskel? En diskussion af koncepterne "urban" og "rural" med eksempler fra bebyggelser i middelalderens østlige Danmark. I: M.L. Jespersen og M. Thelle (red.). *Land og by på tværs 1000-1800 – Festskrift til Bjørn Poulsen i anledning af 65-års dagen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 283-311.
- Dalsgaard, K., Eriksen, P., Jensen, J.V. og Rømer, J.R. (red.). *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Frandsen, K.-E. 1983. *Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83*. Esbjerg: Bygd.
- Grau Møller, P. og Porsmose, E. 1997. *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*. København: Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen.
- Hansen, J. 2019. Big Data-indsamling. *Strategi for jernalder og vikingetids arkæologiske undersøgelser*. København: Slots- og Kulturstyrelsen, 92-95. https://slks.dk/fileadmin/user_upload/SLKS/Omraader/Kulturarv/Arkaeologi_Fortidsminder_og_diger/Arkaeologiske_strategier/PDF-udgaver/Jernalder.pdf [set 07.08.2022].
- Hastrup, F. 1964. *Danske landsbytyper. En geografisk analyse*. Aarhus: Aarhus Universitet.
- Håkansson, A. 2017. *Bebyggelsehierarkier och bylandskap. Om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv*. Halmstad og Lund.
- Jensen, S. (red. i samarbejde med P. Asingh og L.L. Feveile) 1998. *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Jensen, S. 1998a. Introduktion. I: S. Jensen, i samarbejde med P. Asingh og L.L. Feveile (red.). *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 13-15.
- Jensen, S. 1998b. Sammenfatning. I: S. Jensen, i samarbejde med P. Asingh og L.L. Feveile (red.). *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 17-32.
- Linaa, J. 2006. *Keramik, kultur og kontakter. Køkken- og bordtøjets brug og betydning i Jylland 1350-1650*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Linaa, J. 2008. Region, netværk og materiel kultur. *hikuin* 35, 85-99.
- Odgaard, B. 2000. Fra skov til hede: Vegetationens historie i Ulfborg herred. I: K. Dalsgaard, P. Eriksen, J.V. Jensen og J.R. Rømer (red.). *Mellem hav og hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 28-35.
- Poulsen, B. og Sindbæk, S.M. (red.) 2011. *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Schacke, T.A. 2003. *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*. Kerteminde: Landbohistorisk Selskab.
- Schmidt Sabo, K. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Slots- og Kulturstyrelsen. *Arkæologiske strategier for udgravninger*. <https://slks.dk/arkaeologisk-strategier/om-strategierne> [set 07.08.2022].
- Svart Kristiansen, M. 2013. Studies on tofts, peasants and hierarchies in medieval rural Denmark – some comments from an archaeological perspective. I: J. Klåp-stê (red.). *Hierarchies in rural settlements*. Turnhout: Brepols Publishers, 313-327.
- Svart Kristiansen, M. og Andersen, C.B.H. (red.) 2019. *Bygning og bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Svart Kristiansen, M. og Bentsen, L.C. 2021. Den middelalderlige landbebyggelses struktur. En introduktion til MIRUDA 2019. I: M. Svart Kristiansen og L.C. Bentsen (red.). *Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab, 7-19.
- Svart Kristiansen, M. og Bentsen, L.C. (red.) 2021. *Landbebyggelsens struktur. Middelalderens rurale Danmark*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab.
- Sørensen, A.B. 2011. *Østergård – vikingetid & middelalder*. Haderslev: Museum Sønderjyllands Forlag.
- Søvsø, M. 2020. Frie og ufrie bønder. Landsbyer, gårde og socialstruktur på den jyske vestkyst i *la longue durée*. *Kuml*, 105-169.